

Mr Magdalena RADUNOVIĆ*

UTICAJ TRINAESTOJULSKOG USTANKA I NOR-A NA DJELA SPOMENIČKE ARHITEKTURE

ABSTRACT: Memorials are used to permanently mark important events, preserve memories of prominent personalities, nurture human ideals and cultural and historical traditions, and pay tribute to freedom fighters, civilian victims of war and mass suffering. Recognition, preservation and popularization of the original tangible and intangible message of monuments and memorials is a professional obligation of all those who deal with the valorization of cultural heritage in various ways.

Different types of memorials: monuments, memorial plaques, memorial busts, memorial houses, memorial tombs, places of mass executions and other memorials, as materialized memories of important personalities and events, largely depict value patterns and social circumstances of the period in which they were erected, as well as the artistic achievements and craftsmanship of those who shaped them. Monuments and memorials are witnesses of our turbulent history, memory of heroic deeds, significant historical events and personalities. The special feature of the memorials is their spiritual value in terms of preserving the memory of their dedication, and for the most of these memorials, it is the legacy of the Thirteenth of July Uprising and the entire National Liberation War. Their authorial, artistic and architectural value is also special. As such, these memorials represent an extremely important segment of the state's cultural heritage. In accordance with the passing time, the social and cultural attitude towards memorials is evolving and changing. The erection of the monuments is becoming part of the urban transformation of the city, especially during the past few decades, but also due to more intensive international cooperation. The memorials were introduced into the Register of Cultural Monuments of the Institute for the Protection of Cultural Monuments as: „monuments of the People's Revolution”,

* Autorka je konzervatorica u JU Muzeji i galerije Podgorice.

Spomenik poginulim članovima monopola duvana u Podgorici

„monuments of the National Liberation War”, „monuments from the First World War”, „monumentss from the Balkan Wars”, „Sculpture” and others. The first law regulating the issue of memorials was passed in 1971.

KEYWORDS: *memorials, Thirteenth of July, National Liberation War, materialisation, artistic design, cultural goods, cultural heritage, expert and legal protection frameworks*

Trinaesti jul je za Crnu Goru poseban datum – toga dana u berlinskoj palati Radževil, 1878. godine, Crnoj Gori je priznata nezavisnost, a 63 godine kasnije izbio je prvi opštenarodni ustanak u porobljenoj Evropi. Sva snaga i sloboda našeg naroda kao da je stala u jedan datum – 13. jul. Filozof Žan Pol Sartr kazao je da Trinaestojulski ustanak spada u najveće domete slobodarske tradicije 20. vijeka. „O najmanji od naroda, tvrda stijeno tvrđeg kraja, prijestolje od slobode, ti velika Crna Goro”, pjevao je engleski pisac Alfred Tenison.

Različite vrste spomen-objekata: spomenici, spomen-ploče, spomen-biste, spomen-kuće, spomen-grobnice, strelišta i druga spomen-obilježja, kao materijalizovano sjećanje na značajne ličnosti i događaje, u velikoj mjeri oslikavaju i vrijednosne obrasce i društvene okolnosti perioda u kojem su podizani, pa i umjetničke domete i zanatsko umijeće onih koji su ih oblikovali.

Spomenik poginulim Bratonožićima, Pelev brijeg

Izbor osoba, događaja i mjesta kojima se podiže spomen-obelježje zasnovano je na vrijednosnom sistemu vladajućih politika koji se odražava na politiku u kulturi u datom vremenu. Postavljanje spomenika u domen kolektivnog pamćenja zasnovano je na procesu konstantnog održavanja memorije. Prepoznatljivost mnogih naših spomenika posvećenih tekovinama 13-julskog ustanka i NOB-a, koji su opravdali svoju postojanu materijalizaciju, estetsku vrijednost i dobar odabir lokacije, učinila je, vremenom, da postanu javni simboli gradova kao što su to: spomen-grobnica Partizanu borcu na Gorici – koja je dugo bila na grbu grada. Osim što se grade kao memorije na istaknute osobe, događaje i znamenita mjesta, imaju i veliku vaspitno-obrazovnu funkciju i poruku za potomke o životnim i moralnim vrijednostima generacije koja je na svojim leđima nosila narodnooslobodilačku borbu i borila se za ideale slobode i socijalizma.

Spomen-obilježjima se trajno obilježavaju značajni događaji, čuvaju uspomene na istaknute ličnosti, njeguju ljudski ideali i kulturno-istorijske tradicije i odaje počast borcima za slobodu, civilnim žrtvama rata i masovnim stradanjima ljudi. Prepoznavanje, očuvanje i popularizacija izvorne materijalne i nematerijalne poruke spomenika i spomen-obelježja je profesionalna obaveza svih koji se na različite načine bave valorizacijom kulturnog nasljeđa. Briga o spomenicima, među ostalima, treba da bude obaveza i

Partizansko Spomen-groblje, Čepurci

mjesnih zajednica u sklopu kojih se nalaze.

Kako je podizanje spomenika i spomen-obilježja u vezi sa određenim društvenim trenutkom, tako je i njihov izgled i poruka koju prenose odraz vremena i uslova u kojima su podizani. Mnogi od njih, rađeni odmah nakon Drugog svjetskog rata, često nastali spontano, nose u sebi obilježja naivne i siromašne kreacije. Likovni, estetski, pa i prostorno-funkcionalni kriterijum bili su u drugom planu, pa jedan broj spomenika svojim stanjem i izgledom ne može da zadovolji likovni, estetski, pa ni prostorno-funkcionalni kriterijum. Važno je bilo *zapisati* mjesto značajnog događaja ili obilježiti memoriju na istaknutog borca.

U skladu sa vremenom, evoluirao i društveni i kulturološki odnos prema spomen-obilježjima. Pripadajući javnom prostoru, spomen-obilježja svojim izgledom i simboličkim značenjem manifestuju kulturu društva.

Spomenici su svojevrsan spoj slike, simbola i ideja, a za njihovo razumijevanje može nam pomoći i značenje riječi – spomenik, latinski monumentum – predmet koji neposredno ili simbolički služi kao uspomena. Izgradnja spomenika stoji u uskoj vezi sa političkim prilikama i vladajućim ideologijama u društvu. Podižu se na javnim, reprezentativnim prostorima i indikatori su vrijednosti koje vladajuća elita u društvu uspostavlja. Važni su u procesu stvaranja kolektivnog identiteta pa su spomeničke slike jednog društva odraz zvaničnog sjećanja na prošlost. Snaga spomenika leži u tome što predstavljaju vrlo čitljive simbole, materijalizacija su određene ideje, lika

ili događaja, a njihova intenzivnija izgradnja pada u vrijeme uspostavljanja novog sistema, nakon ratova, stradanja, traumatičnih događaja koji traže zapise u kolektivnom pamćenju.

Na spomen-pločama, brojnim i najednostavnijim spomen-obilježjima posvećenim tekovinama NOR-a, koja se nalaze u zatvorenom i otvorenom prostoru, pored odgovarajućeg teksta su i prigodni simbolični detalji, uglavnom petokraka ili sunce sa zracima, urađeni u plitkom reljefu. Postavljene su na mjestu značajnog događaja, i to na postamentu podignutom u slobodnom prostoru ili na zidu nekog objekta, najčešće na privatnoj kući u kojoj se određeni događaj zbilo, u kojoj je boravila ili se rodila istaknuta ličnost.

Jedan broj spomen-ploča koje su postavljane unutar društvenih preduzeća, zanatskih radnji i institucija, posvećene su palim borcima i žrvama fašističkog terora, uglavnom istog zanimanja: radnicima duvanskog monopola, poštanskim, grafičkim, obučarskim i berberskim radnicima, poljoprivrednim inženjerima, tehničarima, članovima fudbalskog kluba, studentima i đacima poljoprivredne škole.

Uključivanje svih onih koji su zainteresovani i čija je obaveza da se ovaj spomenički fond sačuva je dragocjeno. Tekuće i investiciono održavanje, a posebno kompleksne sanacione intervencije, zatim obezbjeđivanje fizičke i tehničke zaštite na zaista velikom broju spomenika i spomen-obilježja zahtijevaju ogromna finansijska sredstva, što je problem i za mnogo razvijene sredine.

Spomen-bista Budo Tomovic

Spomenik na Trijepeču

NEGATIVNI FAKTORI KOJI UGROŽAVAJU SPOMENIKE I SPOMEN-OBILJEŽJA

- Prirodne pojave: atmosferske padavine (kiša, snijeg, grad), temperaturne promjene (mraz i vlaga), erozija (vjetar), vegetacija, mahovine, lišajevi, poplave i zemljotresi, životinje, insekti, mikroorganizmi;
- Društvene pojave: fizička i mehanička oštećenja, ispisivanje grafita, krađa bronzanih bisti;
- Savremeni saobraćaj: izgradnja puteva;
- Savremena urbanizacija: izgradnja, prenamjena prostora i objekata;
- Materijal od kojeg su građeni (posebno kamen i njegova fizičko-mehanička svojstva i mineraloško-petrografski sastav).

Svaki spomenik u otvorenom prostoru izložen je brojnim negativnim uticajima sredine, jer su brojni i uzročnici postepene degradacije građivnog materijala spomen-obelježja, ali i sve češće krađe značajnih umjetničkih ostvarenja. Kamen i bronza su najčešći upotrijebljeni materijali za izgradnju spomenika kao trajni vajarski materijali koji posjeduju otpornost na negativna dejstva sredine, a odličnu plastičnu izražajnost koja umjetniku

Spomenik Titu

omogućava željenu oblikovnost. Ipak njihova izloženost na javnom prostoru koju ne prate, a najčešće i ne prate, detaljne mjere fizičke i tehničke zaštite, nosi određeni stepen rizika. Veliki problem u zaštiti spomenika, posebno spomen-bisti u gradskim parkovima i dvorištima pojedinih javnih ustanova, kao i spomen-ploča na objektima, predstavlja činjenica da su često izloženi nehumanom odnosu i sknavljenju. Ispisuju se grafiti, oštećuju postamenti, uništavaju spomen-ploče i krađu bronzane biste, što je učestalo u posljednje vrijeme zbog tržišne vrijednosti ove legure i njene reciklaže čime nepovratno gubimo umjetničko i kulturno-istorijsko djelo. Zato je veoma bitno obezbijediti dodatne mjere zaštite, kao što je to čuvanje gipsanih odlivaka, sada i odlivaka u poliesteru ili gumi, na osnovu kojih bismo u ovakvim situacijama bili u mogućnosti sprovesti rekonstrukciju spomenika – biste ili figure.

Takođe je obavezno da se prema karakteru terena – lokacije spomenika, vrsti i materijalizaciji spomen-obelježja, preciziraju smjernice očuvanja, zaštite, prezentacije i korišćenja u procesu urbanističkog planiranja.

Brojni su primjeri i događaji iz narodnooslobodilačke borbe koji i danas služe kao inspiracija, i zato svi u društvu, a posebnu odgovornost imaju zaposleni u institucijama kulture, moramo pronaći način da kroz razne vidove komunikacije, naročito sa mlađom publikom, doprinesemo afirmaciji istinskih vrijednosti NOB-a i njegovih tekovina.

Spomenik na Ravnom lazū

osnovu oskudnih arhivskih podataka ustanovljeno je da je pri Glavnom gradu (tada Opština Titograd) sedamdesetih i osamdesetih godina minulog vijeka postojao Opštinski odbor za podizanje spomenika, spomen-obilježja, čuvanje i održavanje spomenika kulture. Rad odbora se zasnivao, između ostalog, i na Odluci o podizanju spomenika i spomen-obilježja istorijskim događajima i ličnostima i o čuvanju i održavanju spomenika kulture na području opštine Titograd, koja je prestala da važi početkom 1999. godine. Vrijedi pomenuti da je ovaj odbor donosio i odluke o povjeravanju na čuvanje i održavanje spomenika i spomen-obilježja organizacijama udruženog rada, drugim samoupravnim organizacijama, zajednicama i udruženjima. Takođe, godišnjim planovima Opštine Titograd, koji su objavljivani u Službenom listu, među prioritetnim pravcima razvoja u djelatnosti kulture bili su i „održavanje i izgradnja kulturno-istorijskih dobara, pri čemu prioritet treba dati obi-

Moramo dati mnogo veći značaj očuvanju postojećeg spomeničkog fonda, prikupljanju podataka i sređivanju dokumentacije, intenzivirati komunikacije između nadležnih organa, mjesnih zajednica, udruženja boraca NOB-a i drugih organizacija. Pozitivni primjeri valorizacije su objavljivanje monografskih jedinica o spomen-obilježjima, njihova prezentacija široj javnosti koja će se kroz stručne tekstove o vrijednostima, značaju materijalizacije tekovina NOR-a doprinijeti naučnoj, kulturnoj, edukativnoj i umjetničkoj valorizaciji ovih spomen-obilježja.

Prvi zakon koji je uređivao problematiku spomen-obilježja donesen je 1971. godine. Na

lježjima iz NOR-a“. Veliku ulogu u rješavanju pitanja u ovoj oblasti imala je i Komisija za spomenike i spomen-obilježja Opštinskog odbora SUB-NOR-a koja je predlagala programe izgradnje, rekonstrukcije i održavanja spomen-obilježja. Informacije i programi koji su se odnosili na problematiku spomen-obilježja bili su predmet razmatranja Izvršnog odbora i Skupštine Titograd. U ovim materijalima, u dijelu koji se odnosi na predloge za podizanja spomenika i spomen-obilježja, ukazivalo se na potrebu izrade projektnog zadatka, projekta, raspisivanja javnog konkursa, uklapanja u urbanističke planove grada, saradnje sa republičkim organima i dr.

Spomenik partizanu borcu na Gorici

Navedeni podaci, iako nedovoljni za konačan zaključak, značajni su jer sadrže elemente postupka podizanja spomen-obilježja koje je propisivao tadašnji zakon u ovoj oblasti. Takođe, značajni su i zbog toga što se može sagledati način na koji su se vršile rekonstrukcije i zamjene određenog broja spomen-obilježja koja imaju status kulturnog dobra.

Po najnovijoj evidenciji, na teritoriji Gglavnog grada se nalaze 232 spomen-obilježja, od čega je u užoj gradskoj zoni 111, a 121 u vangradskom području. U odnosu na raniju evidenciju, nisu uvršćena spomen-obelježja koja više ne postoje i spomen-obilježja na području Tuzi, koje su dobile status samostalne opštine 1. septembra 2018. godine.

Spomen-obilježja sa statusom „kulturno dobro“ su u nadležnosti Uprave za zaštitu kulturnih dobara, dok su sva druga spomen-obilježja u nadležnosti opština na čijoj se teritoriji nalaze. Svaka opština vodi registar spomen-obilježja, kao i evidenciju o onim koja su bespravno podignuta. Ministarstvo

Spomenik u Brskutu posvećen poginulim u oslobodilačkim ratovima

kulture vodi Centralni registar spomen-obilježja Crne Gore.

„Iako ih mnogi ne doživljavaju kao spomenike kulture od velikog značaja, želim da podvučem da je riječ o izrazito značajnim svjedočanstvima. Bez obzira na različite stavove o periodu komunizma, kao i o politici tog vremena, kulturno nasljeđe tog vremena mora ostati sačuvano kao dio kolektivnog sjećanja. Pravo na ovakvo kolektivno sjećanje, oslobodeno političkih pritisaka, tekovina je demokratije i slobode misli“, naglašava Buzid Sabeg, direktor Baštine UNESCO Grada Arla u Francuskoj.

Summary

Memorials with the status of “cultural goods” are under the jurisdiction of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage, while all other memorials are under the jurisdiction of the municipalities in whose territory they are located. Each municipality keeps a register of memorials, as well as records of those illegally erected. The Ministry of Culture maintains the Central Register of Monuments of Montenegro.

“Although many do not perceive them as cultural monuments of great importance, I would like to underline that these are extremely important testimonies. Regardless of the different views on the period of communism, as well as on the

Spomen-ploča poginulim rodoljubima u zgradi Opštine

politics of that time, the cultural heritage of that time must be preserved as part of the collective memory. The right to such a collective memory, free from political pressures, is an achievement of democracy and freedom of thought “, emphasizes Bouzid Sabeg, Director of the UNESCO Heritage of the City of Arles in France.